

В.П. Овчаренко

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Україна

ЛІКВІДАЦІЙНИЙ ВІДДІЛ З ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ НАРКОМАТУ ЮСТИЦІЇ УСРР: ІСТОРІЯ УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються особливості формування органів державної влади з відокремлення церкви від держави та проведення релігійної політики в радянській Україні. Визначені й показані основні напрями та результати діяльності.

Постановка проблеми. Важливою складовою збереження стабільності суспільства та поступального розвитку української державності є науково обґрунтована релігійна політика. 31 травня 2011 р. виповнилося 90 років з дня створення ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР з відокремлення церкви від держави. Загальноприйнято, що ювілей необхідно використати для того, щоб критично переглянути пройдений шлях та зробити висновки для майбутнього. Це завдання першочергове, оскільки розпочата в сучасній Україні адміністративна реформа своїми першими заходами зачепила і так багато разів реформовану за роки незалежності систему органів державної влади у справах релігій. Сучасна релігійна ситуація – складнощі міжконфесійних стосунків, діяльність псевдорелігійних та деструктивних релігійних організацій – вимагає від держави наявності спеціалізованого органу влади, що мав би кваліфіковано та ефективно впливати на підтримання гармонійних стосунків між державою та релігійними організаціями і виступав би модератором міжконфесійного діалогу. Водночас це б сприяло подоланню трагічних наслідків жорсткого курсу переслідувань релігійних організацій з боку радянської держави, розпочатих на початку 20-х років ХХ століття.

Аналіз актуальних досліджень. Комплекс питань, пов'язаних з історичною оцінкою взаємин влади і релігій в умовах утвердження радянської державності, в Україні викликає чималий науковий інтерес у релігієзнавців та істориків. Вагомий внесок у вивчення проблеми зробили вітчизняні вчені В.Д. Бондаренко, В.Є. Єленський, А.М. Колодний, А.Л. Зінченко, В.О. Пащенко, О.М. Ігнатуша, В.І. Силантьєв, А.М. Киридон, Г.В. Лаврик, В.М. Ченцов, С.І. Білокін, В.М. Нікольський, О.Д. Форостюк та інші. Загальна характеристика організаційної розбудови управлінських структур у справах релігій та їх взаємин з обраними як об'єкт дослідження конфесіями стає складовою дисертаційних досліджень О.М. Ігнатуші, Е.П. Слободянюк, Г.В. Лаврик, Р.А. Сігарчука, Н.С. Рубльової, Т.В. Грушової, Л.С. Демидович, А.М. Фесенка та інших. Найбільш дотичними до обраної проблеми є статті О.М. Ігнатуші «Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.» [1] та І.І. Аверіна «НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-і роки ХХ ст.)» [2]. Проте процес формування радянських органів державної влади у справах релігій, механізм їх діяльності, особливо у складі Наркомату юстиції УСРР, все ще залишається недостатньо дослідженим.

Метою даної статті є всебічне та комплексне вивчення проблеми формування радянських органів влади з відокремлення церкви від держави. Автор намагається показати особливості їх створення в республіці, проаналізувати правові засади їх діяльності та визначити задекларовані й реальні напрями діяльності. Доводиться, що

їх стан в системі НКЮ не знайшов організаційного завершення і не міг бути використаний зі становленням тоталітарного характеру влади в Україні. Методологія дослідження будується на принципах: історизм, об'єктивність, системність, порівняльний підхід.

З прийняттям декрету РНК УСРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» виникає потреба у створенні державного органу влади, на який би покладался обов'язок проведення його в життя. В Радянській Україні не стали прямо копіювати досвід Росії, де постановою РНК 8 травня 1918 р. було створено VIII «ліквідаційний» з відокремлення церкви від держави (згодом V) відділ Наркомату юстиції на чолі з П.А. Красиковим. Після прийняття Постанови РНК УСРР від 3 серпня 1920 року «Про погодження законодавчої практики УСРР і РСФРР по питанню відокремлення церкви від держави» [3, с. 4], де передбачалось покладення всієї відповідальності за цей напрямок державної роботи на український НКЮ і його органи, не відбувається механічне перенесення в повному масштабі їх організаційної структури.

На нашу думку, це пов'язано з боротьбою всередині вищого партійно-державного керівництва щодо вибору пріоритетних напрямків подальшої релігійної політики та визначення органів влади стосовно її проведення. Концептуально визначається два головних напрямки. Перший – посилені адміністративний тиск на церкву, який уособлювали керівник V (VIII) ліквідаційного відділу НКЮ радянської Росії П.А. Красиков та його підлеглий І.А. Шпіцберг. Зрозуміло, що після закінчення громадянської війни в Росії немотивований тиск на релігію і церкву не міг бути беззастережно підтриманий, отже, не мав явної перспективи.

Більш перспективним бачився другий напрямок, котрий уособлював високопоставлений керівник ВНК М.Я. Лаціс (Я.Ф. Судрабс), відомий як ініціатор встановлення тотального контролю над усіма сторонами життя суспільства. Ще в 1919 році він висуває завуальовано ідею використання для розкладу церкви, а отже, її організаційного знищення лояльно налаштованого до влади білого духівництва. В основі ідеї лежали як знання можливостей ВНК, так і віра в їх результативність. Звернемо увагу, що М.Я. Лаціс мав безпосереднє відношення до України. Зразу після того, як він 2 квітня 1919 р. очолив ВУНК, було поставлено питання про вивчення релігійного середовища: «Ми повинні знати, що роблять вони, ці люди з іншого світу». Але водночас М.Я. Лаціс, віддаючи належне релігійному фактору в стабільності суспільства і утриманні влади більшовиками, застерігав органи ВУНК від таких дій, котрі б формували у віруючих негативне відношення до цієї установи [4, с. 70].

Зазначимо, що V ліквідаційний відділ НКЮ РСФРР не мав власних виконавчих органів і в практичній діяльності змушений був опиратись на органи НКВС на місцях. Така взаємодія була передбачена інструкцією із застосування Декрету. На засіданні Малого Раднаркому 26 квітня 1921 року було поставлено питання про перепідпорядкування ліквідаційного відділу від НКЮ до НКВС. Але рішення було половинчастим: відкласти розгляд і «перевірити, чи не має паралельності та тертя в роботі НКЮ та НКВС щодо питання відокремлення церкви від держави» [5, с. 127]. Отже, є підстава вважати, що невизначеність вищого партійно-державного керівництва у питанні відомчої приналежності центральних органів влади із ведення релігійної політики стає головною причиною затримки їх організаційного оформлення в радянській Україні.

Утворення ліквідаційного відділу з відокремлення церкви від держави НКЮ УСРР було безпосередньо пов'язане з активізацією антирелігійної діяльності влади. На початку травня 1921 року відбувається таємний Пленум ЦК РКП(б) з питань посилення антирелігійної діяльності партії [6, с. 20]. В розвиток його рішень приймається Постанова РНК УСРР від 10 травня 1921 р. «Про працю Нарком'юсту», де від Наркомату твердо вимагалось закінчити роботу з відокремлення церкви від держави до 1 вересня 1921 р. і водно-

час задіяти слідчо-судовий апарат для боротьби з «обманами церкви» [7], [8, арк. 9-9 зв.]. Очевидно, певне значення мала таємна Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня 1921 р. «Про Автокефальну церкву в Україні», її зміст виходив за межі назви. Політичне керівництво Радянської України ставило завдання перед органами державної влади створити систему тотального контролю за діяльністю релігійних організацій. Головна роль відводилась органам ВУНК [9, арк. 4].

З огляду на це вибір кандидатури І.К. Сухоплюєва на посаду завідувача ліквідаційного відділу з відокремлення церкви від держави НКЮ УСРР постає як компроміс НКВС-ВУНК і НКЮ в Україні. Кандидатура завідувача – більшовика І.К. Сухоплюєва – затверджувалася ЦК КП(б)У, котрий при цьому ухвалив, що ліквідаційний відділ діятиме на основі загальних директив, отриманих від нього [10, с. 174]. До призначення на завідування І.К. Сухоплюєв керував ЦентрОЗАГСом НКВС республіки, а після – поєднував ці дві посади [11, арк. 207]. За необхідність утворення ліквідаційного відділу з відокремлення церкви від держави він виступав ще в травні 1920 р. на першій Всеукраїнській нараді голів та завідувачів відділів управління губернських та повітових виконкомів [12, с. 15-16]. Очевидно, у такий спосіб в Україні було забезпечено компроміс між відомчими інтересами НКЮ та НКВС із ВУНК, що входила до нього.

Офіційне рішення про утворення ліквідаційного відділу з відокремлення церкви від держави в УСРР приймалось Наркомом юстиції С.Ф. Буздаліним 31 травня 1921 р. Воно було оформлено в наказі наркомату № 101, котрий визначав початок роботи відділу – 1 червня 1921 р., штатну чисельність працівників – не більше п'яти осіб та кандидатуру завідувача – І.К. Сухоплюєва [8, арк. 8]. Закріплення функціональних обов'язків за працівниками відділу було зроблено на засіданні колегії НКЮ УСРР 13 серпня 1921 р. Передбачалися посади завідувача, секретаря, експерта, діловода та реєстратора [8, арк. 10]. Фактично у відділі було заповнено лише дві штатні посади: завідувач – І.К. Сухоплюєв та секретар – колишній царський чиновник Львов [8, арк. 163]. Через скорочення штатів, що проходило в наркоматі у вересні, інші вакантні посади були ліквідовані [8, арк. 162-165].

Правовою основою діяльності ліквідаційного відділу НКЮ стає положення про нього, затверджене по наркомату наказом № 110. Положення мало загальний характер і не передбачало утворення вертикалі органів державної влади в республіці у справах релігій. Серед визначених основних напрямків роботи відділу виділяється чотири: 1) розробка проектів законів, видання інструкцій, циркулярів, пояснень щодо відношення Радянської влади до релігійних організацій; 2) функції контролю за правильним застосуванням законоположень про відокремлення церкви від держави; 3) інформаційно-аналітична робота через збирання, введення і опрацювання матеріалів усіх комісаріатів та відомств, діяльність яких мала відношення до релігійного життя громадян; 4) контроль за прийняттям рішень особливими сесіями Народних судів у справі звільнення від військової служби за релігійними переконаннями. Ліквідаційному відділу надавалось право їх відміни та перегляду [8, арк. 7].

Характер роботи відділу, тон стосунків з місцевими органами влади та релігійними організаціями задавав його завідувач І.К. Сухоплюєв. На жаль, його попередню біографію встановити не вдалось, як і завершення життєвого шляху. Опрацювання значного масиву особисто ним підготовлених документів у архівних фондах показує його високу фахову підготовку правника, демонстративну відданість більшовицькому режиму. За час перебування відділу в складі НКЮ його діяльність відзначається достатньо високим рівнем гласності, за виключенням переписки з ВУНК щодо УАПЦ, майже всі документи публікувались. Привертає увагу «баланс» прийнятих рішень і питомої ваги релігійних

течій в республіці, котрих вони стосувались. Суть діяльності І.К. Сухоплюєва та його підлеглих мала визначати сформована ним особисто теза – в релігійній політиці не повинно бути жодних коливань, хитань та безпідставності [13, арк. 110].

Взаємодіючи з органами НКВС та ВУНК у проведенні державної релігійної політики, ліквідаційний відділ НКЮ спочатку зосередив зусилля на вивченні стану релігійного середовища в республіці, справ з утворення місцевих органів з відокремлення церкви від держави та їх діяльності. Згідно із циркуляром № 104/3 від 27 червня 1921 р. перед губвідділами юстиції Наркомом юстиції С.Ф. Буздаліним та І.К. Сухоплюєвим було поставлене завдання надіслати до Харкова, вулиця Єпархіальна, 3, де розміщувався ліквідаційний відділ, звіти про проведену роботу щодо відокремлення церкви від держави [8, арк. 120-121 зв.].

Потрібно звернути увагу, що робота відділу ділилась на дві частини – відкриту і таємну. До таємної відносилось виконання доручення ЦК КП(б)У відносно вивчення розповсюдження УАПЦ, 5 серпня 1921 року ліквідаційним відділом НКЮ було розіслано таємний циркуляр місцевим відділам юстиції з вимогою зібрати відомості щодо автокефального руху в Україні. Вказувалось на необхідність зібрати та повідомити прізвища та адреси активістів. При цьому керівництво НКЮ намагалось задіяти органи ВУНК. Аналіз листування між НКЮ та ВУНК з приводу взяття під контроль автокефального руху в Україні показує, що ВУНК ставилась до перших зверхньо, ігнорувала їхні запити та пропозиції, всіляко відстоюючи свою лінію та самостійність у вирішенні зазначених проблем [9]. Зрозуміло, що самостійно, через відсутність місцевих структур, відділ виконати доручення не міг.

Наприкінці жовтня 1921 р. ліквідаційним відділом НКЮ були зібрані звіти про діяльність місцевих органів в галузі відокремлення церкви від держави. Звітували Харківська, Миколаївська, Полтавська, Подільська та Волинська губернії [3, с. 58-65]. Інші сім губерній утримались від письмових звітів, незважаючи, що певна діяльність велась в Київській, Донецькій та Чернігівській губерніях, про це свідчать їхні інформаційні повідомлення до НКЮ та інших центральних органів влади [11, арк. 207, арк. 244, 442], [13, арк. 10], [14, арк. 203, 207].

Найбільш повну інформацію про діяльність надала Харківська губерньська ліквідаційна комісія (з 15 червня 1921 р. – ліквідаційний підвідділ). Вона була організована однією з перших в Україні – 1 квітня 1921 р. за розпорядженням Губвиконкому. Її очолив член Раднарсуду М.В. Крутов. У склад комісії увійшли представники відділів управління, робітничо-селянської інспекції та народної освіти [3, с. 58]. Особливістю роботи з відокремлення церкви від держави на Харківщині була наявність чіткого виваженого плану роботи, основою якого була поступовість у проведенні заходів у часі і за місцем з виділенням проблемних етапів для підбиття підсумків та внесення коректив. План було затверджено на засіданні Губвиконкому 20 квітня 1921 р. Своім розпорядженням 9 квітня 1921 р. комісія заборонила органам влади в повітах проводити будь-які заходи, що зачіпають релігійне життя громадян у повітових центрах, до отримання особливого розпорядження з докладним планом. Відносно сільської місцевості губернії, вирішення проблем відокремлення церкви від держави відкладалось на невизначену перспективу з мотивацією жахливого стану зв'язку, шляхів сполучення, а головне, можливими негативними політичними наслідками через відсутність досвіду [15, арк. 60, 107].

Напрямки роботи в Харкові вписувались в загальну схему відокремлення церкви від держави. Це ознайомлення віруючих та керівництва релігійних організацій з законодавством, ліквідація церковної метрифікації, контроль за недопущенням викладання релігійних віровчень. Для виконання цих завдань активно залучались органи

міської міліції, котрі фактично взяли на себе виконання технічної роботи. Водночас ліквідаційна комісія, щоб уникнути конфліктів між віруючими за право користування молитовними приміщеннями, утримувалась від правового оформлення їх передачі.

В Харківській губернії одними з перших в республіці почали формуватись повітові ліквідаційні комісії. Першою була утворена комісія Харківського повіту і приступила до роботи 30 серпня 1921 р., її реальна діяльність обмежилась збором відомостей про кількість та якісний стан релігійного середовища через церковні управлінські структури. Станом на 25 жовтня 1921 р. повітові ліквідаційні комісії були сформовані також в Чугуєві, Куп'янську, Богодухові, Сумах, але реальної діяльності не вели. Губернська ліквідаційна комісія, посилаючись на те, що робота в повітах виділена в другу чергу, не контролювала ситуацію в повітах [3, с. 59], [16, арк. 222].

З інших губернських комісій (підвідділів) найбільш складне становище було в Миколаєві. Головною причиною відсутності результатів діяльності М.Т. Данченко вказує брак коштів та працівників в Губ'юсті та технічних виконавців. Зарплата не виплачувалась з травня по вересень. Доходило до того, що деяких працівників приходилось приводити на службу за допомогою міліції. Нерідкими були випадки зникнення їх у невідомому напрямку або хвороба через виснаження. З іншого боку, релігійні об'єднання саботували рішення комісії і не передавали опис майна, а місцеве керівництво усувалось від допомоги і радило звертатись безпосередньо в парафії, що було нереально [3, с. 60-62].

Ситуація на Миколаївщині змінилась після поїздки М.Л. Данченка до Харкова в НКЮ. Цільовим призначенням були виділені необхідні кошти. Комісію за сумісництвом очолив завідувач губернського судово-контрольного підвідділу Романчук, внаслідок чого методи її роботи набувають відкрито репресивного характеру. Через це виборні представники духівництва та віруючих змушені були скаржитись Наркомун юстиції на жорстокість і несправедливість дій влади [13, арк. 276].

Поділля та Волинь теж не виступають за загальну схему формування органів влади з відокремлення церкви від держави. Ліквідаційні комісії тут були сформовані в серпні і червні 1921 р. відповідно, їх діяльність обмежилась власною організаційною розбудовою та інформаційними повідомленнями на території губернських центрів – Вінниці та Житомира. Ускладнення виникли у Житомирі, де католицьке духівництво трьох діючих у місті костьолів категорично відмовилось притримуватися радянських законів, посилаючись на мирний договір Польщі з УСРР. Воно надіслало скаргу до РНК республіки, але безрезультатно.

Відповідально підійшли до організації ліквідаційної комісії у Полтаві, її перше організаційне засідання відбулося 4 жовтня 1921 р. з участю голови, члена колегії Губвідділу юстиції Бродяньського та членів відділу управління Морозова та надзвичайної комісії Євсєєва. Були розглянуті питання про організацію комісій в повітових центрах, організацію зв'язку з ними, визначений план роботи та необхідні штати. В Київській, Одеській та Донецькій губерніях організація ліквідаційних комісій проходить наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. [11, арк. 131-132, 244]. Слід відзначити, що в Донецькій губернії відповідальність проведення заходів з відокремлення церкви від держави місцевою владою була спочатку покладена на губернську надзвичайну комісію, за що її різко критикував Наркомат юстиції [17, арк. 28].

Слід відзначити, що від виконання безпосередніх обов'язків ліквідаційний відділ НКЮ відволікали непритаманні йому завдання щодо організації антирелігійної пропаганди, котрі ставило керівництво республіки. По суті, антинародним в умовах господарської розрухи та хаосу і наростаючого голоду було рішення Малої Президії ВУЦВКу про виділення на ці потреби 200 млн карбованців. Дані про їх надходження до НКЮ і використання відсутні [13, арк. 67].

Значне місце ліквідаційний відділ відводив власній редакційно-видавничій діяльності. За період з червня по листопад 1921 р. було підготовлено до друку три тематичних збірники «Відокремлення церкви від держави», що містили документи як законодавчого характеру, так і робочі документи НКЮ, ліквідаційного відділу і листи центральних відомств, звіти з місць, резолюції на них, циркуляри, вказівки, рекомендації на місця. Це дозволило в тогочасних політичних умовах синхронізувати дії влади, налагодити обмін досвідом, шукати виходи зі складних ситуацій за прецедентами в інших губерніях.

На кінець 1921 р. відмічається згорання діяльності влади щодо проведення заходів з відокремлення церкви від держави. Воно обумовлене такими чинниками: по-перше, негативна оцінка результатів попередньої діяльності вищим партійним керівництвом республіки, переорієнтація й зосередження діяльності всіх гілок влади на підготовці та проведенні компанії щодо вилучення церковних цінностей; по-друге, Наркомат юстиції виступає в період реорганізації з невизначеною долею ліквідаційного відділу. Слід відзначити, що за невиконання Постанови РНК від 10 травня 1921 р. про завершення терміну відокремлення церкви від держави до 1 вересня 1921 р. ніхто з керівників Наркомату юстиції, ліквідаційного відділу не був притягнутий до будь-якої відповідальності.

Підсумки попередньої релігійної політики і наступні завдання релігійної політики розглядалися на 1-му Всеукраїнському з'їзді працівників радянської юстиції в січні 1922 року. Вперше офіційно було поставлено питання про долю місцевих ліквідаційних комісій у зв'язку із скороченням штатів губернських та повітових відділів юстиції. Було передбачено, що у випадку скорочення повітових ліквідаційних комісій головою комісії повинен стати голова повітового відділу юстиції. У випадку повної ліквідації Губвідділу юстиції Губліквідком мав перейти в підпорядкування адміністративного відділу Раднарсуду.

Головним питанням із зазначенням терміну виконання – 1 місяць – стає завдання зібрати найбільш повні дані про цінне богослужбове майно, що перебувало в храмах. Причому окремо виділялись предмети, що мають історико-художнє значення – золоте та срібне начиння, а також старовинні меблі та інше майно, яке мало матеріальну вартість [11, арк. 42-46]. Це свідчило про підготовку до їх майбутнього вилучення. Завдання не було виконано, а в самому процесі вилучення відділ реальної участі не брав, але його діяльність була фактично призупинена.

На нараді завідувачів губернських відділів юстиції, що проходила в Харкові 11 – 14 червня 1922 року, в процесі розгляду питання «Про скасування Губернських відділів юстиції» вирішувалась доля відділу з відокремлення церкви від держави НКЮ УСРР. Принципово було вирішено, що відділ передається в структуру НКВС. Зберігався міжвідомчий характер місцевих ліквідаційних комісій і за НКЮ – право законодавчої ініціативи у питаннях відокремлення церкви від держави [18, с. 165].

Позиція режиму щодо релігійної політики держави була чітко окреслена в листі губкома партії від 8 липня 1922 року, підписаному секретарем ЦК КП(б)У Д. Мануїльським. Наголошувалось на необхідності зробити ще один крок у виконанні антирелігійної програми – почати процес розколу церкви [6, с. 67]. Така постановка питання передбачала проведення спеціальних таємних операцій щодо релігійних угруповань, що включило необхідність зосередити всю «церковну справу» в одному відомстві. Альтернативи не було. Такі можливості мав тільки один орган влади – НКВС, котрий разом із власними структурами на місцях міг контролювати населення республіки.

4 вересня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь В.А. Балицького «Про роботу ДПУ». Було ухвалено: «Посилити роботу по ліквідації церковної контрреволюції, продовжуючи загострювати взаємини між ворогуючими церковни-

ками» [19, с. 147]. Як наслідок, Постановою ВУЦВКу від 6 вересня 1922 року були ліквідовані представництва НКЮ на місцях – Губ'юсти та повітові відділи юстиції, й прийнята спеціальна постанова, за якою відділ НКЮ з відокремлення церкви від держави та його місцеві органи з усіма повноваженнями передавались у відомство НКВС. Підтверджувалась чинність раніше виданих НКЮ нормативних документів стосовно державно-церковних відносин, а нові НКВС пропонувалось погоджувати з НКЮ. Зразу після прийняття цієї постанови на місця був розісланий спеціальний циркуляр, де пропонувалось справи і кваліфікованих працівників, які займались цим, передати в НКВС до 1 жовтня 1922 року [17, арк. 19].

Зазначимо, що з самого початку ліквідаційний відділ НКЮ цікавився кадровим складом місцевих ліквідакомів. З цією метою була розроблена та 30 вересня 1921 р. опублікована анкета співробітника [17, арк. 19]. Аналіз її змісту показує, що НКЮ не цікавила фахова підготовка та освіта, наголос робився на політичне минуле, партійність та відношення до релігії. Перед завідувачами губернських відділів юстиції було поставлене термінове завдання відібрати анкетні відомості та передавати їх до НКЮ у міру надходження. Невиконання мало розглядатись як відмова підкоритись постанові РНК УСРР від 10 травня 1921 р. з наслідками, що випливають для винних [3, с. 12-13], [20, арк. 2].

Станом на 21 лютого 1923 р., оскільки анкети продовжували надходити після передачі відділу до НКВС, було зібрано 57 анкет, причому з 11 січня по 21 лютого 1923 р. – 22. Проведений аналіз показує, що таким чином заявили про свою діяльність 5 губернських (41,6% від необхідних в республіці) та 13 повітових (12,7%) ліквідаційних комісій. Серед анкетованих членів РКП(б) було лише 27 чол. (47,3%), заявили, що вони віруючі православні 16 чол. (28,1%), іудей – 1 чол. (1,9%), невіруючі – 27 чол. (47,4%), не визначились щодо релігії – 7 чол. Характерно, що відносно релігії не визначилось також 6 членів РКП(б) (22,2%) [21], [22].

Висновки

Отже, до кінця травня 1921 р. в системі центральних виконавчих органів влади в Україні не існувало окремої управлінської структури для ведення релігійної політики. Утворення ліквідаційного відділу НКЮ поклало початок розгортання системи державно-політичного контролю над релігійним середовищем в республіці. Проте за рік і три місяці роботи в складі НКЮ відділ не домогся утворення завершеної системи місцевих ліквідаційних комісій, не було розв'язане питання кадрового забезпечення вірними режиму фахівцями. Водночас реорганізація місцевих відділів юстиції приводить до передачі функцій відділу до НКВС, що свідчило про поглиблення тоталітарного характеру влади в країні. Вибудовувалась уніфікована система, коли стрижневу роль в антирелігійній діяльності режиму починає відігравати таємна антирелігійна комісія при ЦК РКП(б), ДПУ забезпечує проведення її рішень, а офіційним органам влади у справах релігій відводилась роль прикриття при виконанні не ними прийнятих рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатуша О.М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст. / О.М. Ігнатуша // Наукові праці. Історичні науки : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – Т. 26. – Вип. 13. – С. 92-98.
2. Аверін І.І. НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки XX ст.) / І.І. Аверін // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVII. – С. 132-138.
3. Церковь и государство : сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений ликвидационного отдела НКЮ. – Х., 1921. – Вип. 4. – 74 с.

4. На защите революции : сборник документов и материалов. – К. : Политиздат Украины, 1971. – 396 с.
5. Леплевский Г.М. Из воспоминаний о работе В.И. Ленина в Совнаркоме 1921 – 1923 гг. / Г.М. Леплевский // Деятели Октября о религии и церкви (Статьи. Речи. Беседы. Воспоминания). – М. : Мысль, 1968. – С. 127-129.
6. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20 – 30-х років / Пашенко В.О. – К., 1994. – 252 с.
7. Постанова РНК УСРР «Про працю Нарком'юсту» // Вісті ВУЦВКу. – 1921. – 26 липня, 30 серпня.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 8, оп. 1, спр. 817.
9. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 819.
10. Зінченко А.Л. Благочестя національного духу / Зінченко А.Л. // Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.
11. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1216.
12. Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / Силантьев В.И. – Харьков, 1998. – 360 с.
13. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 818.
14. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1217.
15. ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 5146.
16. ДАХО, ф. Р-92, оп. 1, спр. 441.
17. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2185.
18. Совещание заведующих губернских отделов юстиции 11 – 14 июня 1922 г. // Вестник советской юстиции на Украине. – 1922. – № 5-7. – С. 147-172.
19. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження / Білокінь С. – К., 1999. – 448 с.
20. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 1221.
21. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2195.

В.П. Овчаренко

**Ликвидационный отдел по отделению церкви от государства Наркомата юстиции УССР:
история создания и деятельности**

В статье рассматриваются особенности формирования органов государственной власти по отделению церкви от государства и ведению религиозной политики в советской Украине. Обозначены и показаны основные направления и результаты деятельности.

V.P. Ovcharenko

**Liquidation Department of Soviet Ukraine People's Commissariat for Separation of Church and State:
History of Foundation and Activity**

The article considers the features of the formation of special state authorities for the separation of church and state and the implementation of religious policy in Soviet Ukraine. General directions and results of liquidation department activity are denoted and shown.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2011.